

GRADSKA UPRAVA I PRIVREDNI RAZVOJ
KARLOVCA 1884—1914.*Agneza Szabo*

ADMINISTRATIVNO UREĐENJE GRADSKE OPĆINE

I.

U razdoblju između 1884. i 1895. godine administrativno uređenje grada Karlovca temeljilo se na Zakonu o uređenju gradskih općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji od 28. siječnja 1881. godine.¹ Prema tom zakonu administrativni organi općine su gradsko zastupstvo, gradski načelnik i gradsko poglavarstvo (čl. 46—56). Za razliku od ranijih privremenih zakona o uređenju gradskih općina u Hrvatskoj i Slavoniji, taj je zakon protegnuo aktivno izborno pravo za gradsko zastupstvo na sve »općinare« bez razlike spola, dok su pasivno izborno pravo imali i nadalje samo muškarci (čl. 22. i 25).

U odnosu na poslove javne uprave, gradsko je poglavarstvo imalo djelokrug upravnih oblasti prve molbe. Nadzor nad radom gradske uprave imala je Zemaljska vlada u Zagrebu neposredno ili preko svojih organa. Novim Zakonom od 5. veljače 1886. svi su gradovi, osim grada Zagreba, stavljeni pod neposredni nadzor županijskih oblasti.²

Novi Zakon o uređenju gradskih općina za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju promulgiran je 21. lipnja 1895. godine,³ a ostao je na snazi sve do sloma Monarhije (1918). I prema tom zakonu grad je Karlovac podređen zagrebačkoj županiji u poreznim i svim onim upravnim poslovima koji ne spadaju pod djelokrug Zemaljske vlade (čl. 2).

¹ Zakon od 28. siječnja 1881. ob uređenju gradskih općina u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji, Sbornik zakona, god. 1881. kom. III. br. 3

² Zakon od 5. veljače 1886. kojim se preinačuju neke ustanove zakona od 28. siječnja 1881. ob ustroju gradskih općina, Sbornik zakona, god. 1886, kom. III. br. 10

³ Zakon od 21. lipnja 1895. ob ustroju gradskih općina u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Sbornik zakona, god. 1895, kom. IX. br. 34. Ističem da je na temelju svakog od navedenih zakonskih propisa svaka gradska općina izradila vlastite (interne) općinske zakone ili statute, Karlovačka gradska općina izradila je takve statute 1893, 1896. i 1904. godine. O njihovu sadržaju vidi M. Vrbečić-A. Szabo, Karlovac na razmeđu stoljeća, Zagreb 1889, 57—60.

U prvom glavnom dijelu zakona riječ je o žiteljima ili stanovnicima gradske općine te njihovim pravima i dužnostima. Stanovnici gradske općine su »općinari«, »stranci« i »građani«. Općinari gradske općine su svi »ugarsko-hrvatski državljani«. Oni su »zavičajnici« (ako su po zakonu o zavičajnosti stekli pripadnost općini), te »nezavičajnici« (koji nemaju zavičajnog prava), premda na njezinom području posjeduju nekretnine i plaćaju izravni porez. Svi ostali »općinari«, ako nisu »građani«, smatrani su »strancima« (čl. 9. i 10).

Građani su oni stanovnici gradske općine koji već uživaju pravo građanstva u istoj ili bilo kojoj drugoj gradskoj općini te oni koji će to pravo još steći. Pravo građanstva vlasno je podijeliti nadležno gradsko zastupstvo na molbu zavičajnika koji nisu mlađi od 24 godine života te ako su neporočni i uplatili određenu novčanu pristojbu. Na eventualno odbijenu molbu od strane gradskog zastupstva nije bilo priziva. Žene nisu mogle postići prava građanstva, osim ako se udaju za građanina koji to pravo već posjeduje. U tom statusu žene su ostale i za vrijeme udovištva (čl. 11). Građanin koji je pao pod stečaj, ili inače bio osuđen i kažnjen, gubio je pravo građanstva, ali bez posljedica za ženu i djecu (čl. 16). Za javne društvene zasluge gradsko je zastupstvo imalo pravo podijeliti i počasno građanstvo. No takva priznanja nisu bila česta. Između 1835. i 1915. godine karlovačko gradsko zastupstvo podijelilo je 49 takvih priznanja. Među njima je nakon 1884. godine za počasne građane izabrano svega pet osoba. To su Tadija Smičiklas, profesor (1884), Ivan pl. Zajc, skladatelj (1895), dr. Ivan Banjavčić, odvjetnik (1894), dr. Karlo Gorjanović-Kramberger, profesor (1915) i dr. Svetozar Borojević pl. od Bojne, pješadijski general (1915).⁴

Prava i dužnosti zavičajnika i nezavičajnika su slobodan boravak u općini i rad za općinsko dobro, biranje gradskog zastupstva te nošenje općinskih tereta, što znači uredno plaćanje svih poreznih obaveza (čl. 18, 22). Pasivno pravo izbora uživali su samo građani zavičajnici. Za »strance« su vrijedila u načelu ista prava i obaveze, osim što nisu imali pasivnog prava izbora gradskog zastupstva. Od aktivnog prava izbora izuzeti su bili nadničari, kućna služinčad i služinčad na ladanju te osobe pod stečajem, kao i osobe koje primaju »ubožničku podporu« ili izdržavaju kaznu (čl. 25—27).

II.

Administrativni organi gradske općine su gradsko zastupstvo, gradski načelnik i gradsko poglavarstvo (čl. 24).

Aktivno pravo izbora gradskog zastupstva imali su svi općinari, muškarci, koji su navršili 24. godinu života, i to zavičajnici, pod uvjetom da plaćaju u općini najmanje 5 forinti izravnoga poreza godišnje, te nezavičajnici ako plaćaju barem 10 forinti istoga poreza godišnje (čl. 26). Bez obzira na porez, aktivno pravo izbora imali su također aktivni i umirovljeni

⁴ Almanah Karlovac 1933, 37—38.

državni, zemaljski i općinski činovnici svih kategorija, zatim namješteni svećenici i predstojnici samostana svih konfesija, članovi javnih trgovačkih društava te umirovljeni vojnički časnici i činovnici (također čl. 26).

Pasivno pravo izbora za funkciju gradskog zastupstva imali su samo zavičajnici, i to oni koji već posjeduju aktivno izborno pravo. Mandat gradskog zastupstva trajao je u načelu šest godina. Oni svoju službu vrše besplatno i ne mogu je samovoljno napustiti. Ako to ipak učine, plaćaju globu od 100 do 200 forinti, uz gubitak pasivnog prava izbora u slijedećem izbornom mandatu (čl. 43—45).

Najvažnije dužnosti gradskog zastupstva su: izrada gradskih godišnjih proračuna (prihoda i troškova), ustanova i raspis općinskih nameta (poreza) i drugih podavanja za namirenje tekućih i javnih gradskih potreba, izbor i imenovanje općinskih činovnika i službenika, rukovanje općinskom pokretnom i nepokretnom imovinom, redarstveni poslovi, građevni poslovi, školski poslovi, zdravstveni poslovi, komunalije itd. (čl. 71—75). Na čelu gradskog zastupstva stoji gradski načelnik, kojega iz svoje sredine bira zastupstvo, tajnim glasanjem.

Članovi gradskog poglavarstva su perovodni i stručni činovnici i drugi službenici (računovođe, mjernici, gradski fizik i drugi). Oni se postavljaju na temelju javnog natječaja. Za svoj rad, koji se odnosi na unutarnje i javne poslove općinske uprave odgovorni su gradskom zastupstvu. Njihov neposredni nadzorni organ također je gradski načelnik. Između 1884. i 1914. godine na čelu gradske uprave u Karlovcu bili su slijedeći gradski načelnici: *Janko Štancer*, gradski načelnik (1881—1885), *Viktor Uzorinac*, upravitelj (1885—1886), *dr. Antun Jordan*, gradski načelnik (1886—1889), *Janko Štancer*, gradski načelnik (ponovno 1890—1893), *Miloust Smodić*, kr. vladin povjerenik (1893—1895), *Josip Vrbanić*, gradski načelnik (1896—1903), *dr. Ivan Banjavčić*, gradski načelnik (1903—1908), *Gjuro Horvat*, kr. vladin povjerenik (1908—1909), *Nikola Žažinec*, kr. vladin povjerenik (1909—1910), *dr. Ernest Spies*, kr. vladin povjerenik (1909—1910), *Milan Horvat*, kr. vladin povjerenik (1910), *dr. Božo Vinković*, gradski načelnik (1910—1911 te 1911—1912), *Milan Horvat*, upravitelj (1912—1916).⁵

RAZVOJ POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE

I.

Krajem osamdesetih godina bilo je u starom gradu Karlovcu svega 39 aktivnih poljoprivrednika koji su se isključivo bavili ratarstvom. Njima su u poljoprivrednim poslovima pomagali brojni nadničari i druga gospodarstva služinčad, kojih je u prosjeku 11% prema ostalim zaposlenim stanovnicima. Dakako sitne parcele vrtova i voćnjaka te vinograde od svega

⁵ Isto.

nekoliko trsova, posjedovali su i drugi žitelji u gradu, ali to nije bilo njihovo glavno zanimanje.

Na području staroga grada Karlovca bila su između 1884. i 1902. godine 1373 jutra poljoprivrednih površina. Prema strukturi obradivog tla 85 % su produktivne površine. Oranice su zapremale više od 40 % obradivih površina, vrtovi i voćnjaci 4,50 %, a vinogradi u svemu 14 jutara ili 1,02 %. Livade su zapremale u prosjeku 18 % obradivih površina, šume 16 % te pašnjaci 5 %.⁶

U strukturi obradivih površina na području staroga grada Karlovca bilo je krajem 19. stoljeća 209 zemljišnih parcela ili gospodarstava. Pritom su najbrojniji vlasnici sitnih zemljišnih parcela koji se istodobno bave obrtničkim i trgovačkim poslovima. Krajem stoljeća gotovo 45 % zemljišnih parcela su gospodarske površine manje od jednog jutra. Nešto više od 1/3 gospodarstava zapremalo je površinu od jednog do pet jutara. Oko 13 % zapremalo je obradive površine u veličini od pet do deset jutara. Svega 5 % gospodarstava su posjedi veličine od 10 do 20 jutara, a svega 10 gospodarstava ili 4,78 % imaju posjede u površini od 20 do 100 jutara.⁷ U ovoj potonjoj skupini srednja veličina po jednom posjedu iznosi 44,70 jutara. Uz već spomenutu nekolicinu aktivnih poljoprivrednika, vlasnici većih obradivih površina su pojedini činovnici (kotarski, gradski ili bankovni) te imućniji trgovci i drugi poduzetnici. Budući da se najmanje 100 hektara ili 137 jutara smatralo veleposjedom, to je očito da vlasnici obradivih površina na području staroga grada Karlovca nisu bili veleposjednici.

U posjedovnoj strukturi identificiranih zemljišnih parcela prevladavali su rimokatolici. Oni su posjedovali 93 % svih obradivih površina. Pravoslavni žitelji posjedovali su oko 9 % obradivih površina, a Židovi oko 8 %.⁸ Više od 97,97 % vlasnika obradivih površina su pripadnici »hrvatskog ili srpskog« jezika. Pripadnici ostalih slavenskih i neslavenskih jezika, među kojima se ne spominje niti jedan pripadnik mađarskog jezika, vlasnici su svega 0,30 % obradivih zemljišta.⁹

Među ratarskim kulturama najzastupljenije su žitarice, zatim krumpir i druge vrste povrća te stočna hrana. Trgovinsko bilje te lan i konoplja, ne siju se na području staroga grada Karlovca. Među žitaricama najviše je zastupljena kultura kukuruza, koja u prosjeku čini 87 % svih prinosa žitarica. Kao što je poznato, u 19. stoljeću kukuruz, odnosno kukuruzno brašno, bilo je osnovni dio svakodnevnice prehrane. Od ostalih žitarica najviše se sijala proja, zatim ječam, raž i zob. Pšenica se sijala samo na većim zemljišnim posjedima. Zato su njezini prihodi najmanji te iznose u prosjeku svega 2 % prema ostalim žitaricama. Poslije kukuruza najviše se sijao krumpir, zatim zelje i druge vrste povrća.¹⁰ O nedovoljnosti privredne produkcije u starom gradu Karlovcu vrlo dobro govore i slijedeće činjenice:

⁶ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 28—36.

⁷ SG I/1905, 337.

⁸ Isto, 341.

⁹ Isto, 341.

¹⁰ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 81—129.

Prosječni prinos žitarica po jednom stanovniku iznosio je 94 kg godišnje, a krumpira svega 15 kg!¹¹ Hrana se dakle morala uvoziti, odnosno kupovati na tjednim trgovima i godišnjim sajmovima.

II.

Nakon pripajanja spomenutih upravnih općina Banije i Švarče starom gradu Karlovcu krajem 1902. godine, znatno se povećala površina obradivog tla. S tim u vezi veoma se povećao broj žiteljstva zaposlenog u ratarstvu. Izmijenila se također struktura obradivih površina.

Nakon pripajanja bivših upravnih općina starom gradu Karlovcu ukupne obradive površine zajedno sa šumama i pašnjacima zapremale su 13 429 jutara ili 92,51 % prema ukupnim ratarskim površinama. Preostalih 7,50 % su neproduktivne površine. Oranice, vrtovi, voćnjaci i livade zapremaju sada 52 % svih obradivih površina prema ranijem prosjeku od 60 %. Livade su zapremale blizu 15 % obradivih zemljišta, šume više od 1/3, a pašnjaci više od 1/10.¹² Ove potonje činjenice govore u prilog nešto razvijenijem stočarstvu kako u pogledu trgovine i prehrane tako i pri obradi zemlje. U starom gradu Karlovcu bila su krajem 1880. godine svega 164 grla stoke, što u prosjeku iznosi svega jedno grlo na 35 stanovnika! Na prijelomu stoljeća bilo je u proširenom gradu Karlovcu zajedno s Banijom i Švarčom 4778 grla stoke. To znači da sada u prosjeku dolazi jedno grlo stoke na tri stanovnika.¹³ Ukupne površine vinograda i dalje su neznatne u cjelokupnoj strukturi obradivog tla. Između 1900. i 1910. godine povećane su od svega 43 jutra na 52 jutra, što znači da zapremaju svega 0,38 % obradivih površina. Slabom razvoju vinogradarstva uzroci su ne samo sve veće opadanje radne snage koju uzrokuje intenzivno iseljavanje nego i velika epidemija filoksera, koja je na prijelomu stoljeća sasvim uništila vinograde u Hrvatskoj. Valja također reći da se zbog sve većih nestašica radne snage sve više povećavaju i neobrađene površine. Između 1900. i 1910. godine one su povećane za 6,98 %.¹⁴

U posjedovnoj strukturi proširenoga grada Karlovca bilo je veleposjednika. Krajem stoljeća imao je grof Artur Nugent na području bivše upravne općine Banija 1744 jutra zemlje, što iznosi 13 % prema cjelokupnom obradivom zemljištu zajedno sa šumama i pašnjacima. Cecilija Pfeifinger posjedovala je 186 jutara zemlje ili 1,38 % prema istim zemljišnim površinama.¹⁵ Preostalih 85 % agrarnih površina zajedno sa šumama i pašnjacima bilo je vlasništvo ne samo sitnijeg zemljišnog posjeda nego dobrim dijelom još uvijek postojećih zadruga na području bivših upravnih općina Banije i Švarče te nešto kasnije osnovanih zemljišnih zajednica. Doduše zasada nije moguće utvrditi koliko su zemlje posjedovale zadruge,

¹¹ Isto, 81—129; SG I/1905, 4.

¹² SG I/1905, 383; SG II/1906—1910, 301.

¹³ NRPŽ 1880. PSU VIII/1882, 12; SG I/1905, 439.

¹⁴ SG I/1905, 383; SG II/1906—1910, 301.

¹⁵ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 49.

niti koliko je bilo još postojećih zadruga na Baniji i Švarči. Ali je sigurno da proces zadružnih dioba u bivšim upravnim općinama, kao i u ostalim dijelovima tadanje Hrvatske i Slavonije, nije dovršen niti do izbivanja I. svjetskog rata (1914). Nakon pripajanja spomenutih upravnih općina Banije i Švarče starom gradu Karlovcu krajem 1902. godine, pa sve do kraja 1915. godine, podneseno je samo iz područja bivših upravnih općina 89 prijava (molbi) za razvrgnuće zadruga. Pritom su u istom razdoblju riječena svega 32 zahtjeva ili molbe.¹⁶ Kao razlog tako sporom rješavanju navedenih molbi nadležni su županijski organi naveli krajem 1912. godine tri osnovne činjenice. Kao prvo, bili su to »neosnovani prigovori stranaka«, zatim »veliko siromaštvo djelbenika koji i najmanje troškove postupka teško snose«. Kao treći razlog ističe se »preopterećenost kotarskih oblasti drugim službenim poslom«, zbog čega se kotarski činovnici nisu mogli baviti zadružnim poslom onako »intenzivno, kao što važnost same stvari zahtijeva«.¹⁷

Zemljišne zajednice osnovane su na temelju Zakona od 25. travnja 1895. godine s ciljem da se osigura sitnim zemljišnim gospodarstvima zajedničko uživanje nekadašnjih urbarijalnih šuma i pašnjaka.¹⁸ Krajem 1902. godine bilo je na području bivših upravnih općina Banije i Švarče šest takvih zemljišnih zajednica, a krajem 1905. godine osam.¹⁹ Do kraja 1914. godine one su posjedovale više od 1/3 svih pašnjaka (565 jutara) te više od 13 % svih šumskih površina (513 jutara). Usto su posjedovale 45 jutara zajedničkih livada, 27 jutara oranica i dva jutra vinograda.²⁰

Šume su zapremale na području proširenoga grada Karlovca više od 1/3 obradivih površina. Po kvaliteti drva 70 % šuma bilo je mješovitog drveća, nešto više od 20 % površina bile su hrastove šume, a preostalih nešto manje od 10 % površina bili su kestenici.²¹ U posjedovnoj strukturi bilo je na prijelomu stoljeća 176 posjeda (šumskih) ili gospodarstava. Pritom su više od 3/4 identificiranih posjeda manji šumski posjedi u površinama do maksimalno deset jutara. Više od 16 % gospodarstava su šumski posjedi veličine od 11 do 30 jutara, a svega dva posjeda ili 1,14 % zapremala su u prosjeku 64 jutra po jednom gospodarstvu. Riječ je o privatnim šumskim gospodarstvima koja su zajedno zapremala 23 % svih šumskih površina. Veleposjeda, tj. šumskih gospodarstava veličine od 100 do maksimalno 500 jutara bilo je svega šest. Ova su zajedno posjedovala 1422 jutra šume ili 36,40 %. Njihovi su vlasnici već spomenute zemljišne zajednice, zatim krajiške imovne općine te gradska općina i manjim dijelom crkvene institucije. Najveće površine šuma na području proširenog grada Karlovca bile su državne šume koje su zapremale 1587 jutara ili više od 40 % svih šumskih površina.²²

¹⁶ Izvješće županije zagrebačke, 1897—1914.

¹⁷ Isto, 1912, VI, 72.

¹⁸ Sbornik zakona, god. 1894, kom. X. br. 36. Zakon od 25. travnja 1894. o uređenju zemljišnih zajednica.

¹⁹ SG I/1905, 367.

²⁰ SG II/1906—1910, 288.

²¹ SG I/1905, 383; 469—472.

²² Isto, 473.

Prema vrstama poljoprivrednih kultura na povećanim karlovačkim oranica također prevladavaju žitarice koje se siju na više od 60 % oranica. Pritom se na oko 20 % oranica sije kukuruz. Ostale najviše zastupljene kulture žitarica su pšenica koja se sije na 12 % oranica te ječam također na 12 % oranica i raž na 8 % oranica.²³ Kulture povrća zapremale su u prosjeku više od 15 % oranica, pri čemu je više od 8 % krumpir. Krmno bilje sijalo se u prosjeku na 10 % oranica, trgovinsko bilje (lan i konoplja) na svega 1 %, dok su zemlje na ugaru zapremale u prosjeku 1 do 5 % površina.²⁴ No dok u strukturi upotrebe oranica nema većih razlika u poredbi s kulturama posijanih usjeva u ostalim dijelovima tadanje Hrvatske i Slavonije, znatne su razlike u visinama realiziranih prihoda sa spomenutih oranica. Na prijelomu stoljeća, prosječni su prihodi žitarica i drugih plodina s karlovačkih oranica znatno niži od prosječnih prihoda s oranica u ostalim predjelima Hrvatske i Slavonije. Izuzetak su jedino znatno bolji prihodi od krumpira i nekih vrsta povrća (osobito zelja) s karlovačkih oranica nego u ostalim predjelima Hrvatske. Zato je krajem 1905. godine prosječna financijska vrijednost svih ratarskih kultura u gradu Karlovcu iznosila 273 krune po jednom aktivnom poljoprivredniku, a u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji 322 krunc.²⁵ Valja međutim reći da su tijekom slijedećih godina, i unatoč znatnom smanjivanju broja aktivnih poljoprivrednika, prosječni prihodi ratarskih kultura na karlovačkim oranica ipak nešto porasli. Radi se o znatno poboljšanim prinosima ne samo krumpira i zelja nego također kukuruza i ostalih žitarica. Tijekom slijedećeg desetljeća prosječni prihodi ratarskih kultura sada su iznad prosjeka zemlje. Krajem 1910. godine oni su u prosječnim financijskim iskazima iznosili 511 kruna godišnje po jednom aktivnom ili zaposlenom poljoprivredniku, a u ostalim krajevima Hrvatske i Slavonije 450 kruna.²⁶ Osnovni razlozi općenito poboljšane poljoprivredne proizvodnje, ali još uvijek ne i dostatne, posljedica su nešto poboljšane akumulacije kapitala, koja se odražava u laganom porastu hipotekarnih zajmova te stalne financijske pomoći od strane privremeno odsutnih poljoprivrednika i drugih žitelja na radu u Americi i drugim zemljama svijeta.²⁷ Usto valja također spomenuti intenzivna nastojanja podružnice Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Karlovcu te poticaje što ih za razvoj poljoprivrede daju povremeno organizirane gospodarske izložbe.²⁸ Još uvijek prisutna nedovoljnost poljoprivredne proizvodnje očita je u činjenici što povećani prinosi krumpira iznose u prosjeku svega 103 kg godišnje po stanovniku, a žitarica 123 kg.²⁹

²³ SG I/1905, 388—389, SG II/1906—1910, 309—311.

²⁴ Isto.

²⁵ SG I/1905, 94—95, 436.

²⁶ SG II/1906—1910, 66—67.

²⁷ Tako su primjerice iseljenici poslali kući u Karlovac putem »javne zabljebe« 1900. godine 5.500 forinti, a 1902. godine 8.500. Izvješće županije zagrebačke, 1900. i 1902.

²⁸ Velike gospodarske izložbe održane su u Karlovcu 1884. i 1913. godine.

²⁹ SG II/1906—1910, 4, 309—311.

Nakon pripajanja bivših upravnih općina Banije i Švarče starom gradu Karlovcu ne samo da se znatno povećao broj prisutnog stanovništva u gradu nego se uvelike izmijenila i njegova socijalna struktura. Nakon 1902. godine najbrojnija socijalna skupina u gradu su poljoprivrednici. Među njima su blizu 1/2 žene. U socijalnom sastavu zaposlenih nadničara bilo je oko 20 % žena, a među gospodarskom i drugom služinčadi žena je bilo više od 90 %.³⁰

Aktivni poljoprivrednici, muškarci i žene, bili su pretežno vlasnici sitnog zemljišnog posjeda, kojima je ratarstvo i stočarstvo osnovno životno zanimanje. Valja reći da su njima u obradi zemlje kao i svim drugim pripadajućim gospodarskim poslovima pomagali i brojni »uzdržavani« ili pasivni žitelji, dakle žene i djeca. Uzmemo li u obzir i ove činjenice, onda je očito da se poljoprivrednom proizvodnjom bavilo više od 50 % prisutnog stanovništva.³¹ Osim toga, veliki broj »uzdržvanih« žitelja bavio se također i kućnim obrtom, a o njihovu će značenju biti više riječi u poglavlju o razvoju obrtničke djelatnosti. Međutim o stvarnosti socijalnog položaja aktivnih poljoprivrednika vrlo dobro govore i slijedeće činjenice. Gore utvrđene financijske vrijednosti ratarskih kultura po jednom stanovniku nisu bile već od prosječne visine najbolje plaćene nadnice u zemlji! Osim toga, dobar dio svojih ionako nedostatnih ratarskih i stočarskih prinosa seljaci su primorani iznositi na tjedne trgove i godišnje sajmove da bi mogli namirivati sve veće porezne obaveze.³² Inače su im prijetile pljenidbe koje su bile poznate sve do sloma Monarhije.

III.

Na veleposjedničkim imanjima i većim zemljišnim posjedima radili su brojni nadničari te sluge i gospodarska služinčad. Socijalni položaj kućne služinčadi i drugih slugu reguliran je na temelju Privremenog služinskog reda za ladanje koji je objavljen još u vrijeme neoapsolutizma (11. srpnja 1853. godine).³³ Riječ je o vrlo opširnim zakonskim propisima, na temelju kojih je »služinče« sasvim prepušteno vlasti gospodara. Gospodar se jedino morao držati određenih uvjeta pri sklapanju ugovora, otkaznih rokova, načina plaćanja, a podlijegao je i određenoj kontroli načelnika općine u slučaju zlostavljanja sluge. U slučaju potrebe gospodar je smio primorati slugu da radi i one poslove za koje nije bila najmljena, također da radi nedjeljom i na blagdane, osim kada ide u crkvu. Mogao je zabraniti sluzi da troši »neprimjereno njegovu stališu na haljine i zabave i ine stvari«. Imao je pravo kontrolirati njegov privatni život. Bez suglasnosti gospodara sluga nije smio primati posjete. Najstrože mu je zabranjeno, i to pod prijetnjom kazne, ako bez dopuštenja gospodareva dopusti kome prenoćiti.

³⁰ SG I/1905, 94—95; SG II/1906—1910, 66—67.

³¹ Isto.

³² M. Vrbečić-A. Szabo, Karlovac na razmeđu stoljeća, Zagreb 1989, 11—12.

³³ Zemaljsko vladni list za kraljevine Hrvatsku i Slavoniju god. 1853. Razdiel II, kom. VII, br. 44. Privremeni služinski red za ladanje od 11. srpnja 1853.

U slučaju sumnje na krađu, gospodar može pregledavati osobne stvari posluge. Smio je otpustiti slugu i onda ako bez vlastite krivnje boluje duže od četiri tjedna. Imao je pravo upotrijebiti stroga sredstva »primjerena i zdravlju služinčeta neškodljivim načinom«, dakle tući ga! Osim tjelesne kazne, novčane globe i zatvora, služinski red regulirao je za žene te mladiće ispod 18 godina života »tjelesno kažnjavanje« šibanjem. Za starije muškarce primjenjivane su kazne »batinanja do 15 udaraca«, doduše pod uvjetom da liječnik utvrdi da ta kazna nije štetna za zdravlje osuđenoga. No malo je vjerojatno da su sluge primale batine tek nakon liječničkog pregleda. Osim toga, poznato je da je liječnika bilo malo. Za nadničare nisu postojali posebni zakonski propisi, nego su se za područje svake upravne ili gradske općine donosili zasebni cjenici. Njima su regulirane najniže i najviše nadnice za tekuću godinu, s opskrbom (dnevnom prehranom) ili bez nje. I to, posebno za muškarce, posebno za žene i djecu. Međutim radno vrijeme nije bilo regulirano. Prema relevantnim izvorima iz kraja 19. stoljeća, pa i kasnije, žene su u najviše slučajeva plaćane za isti rad i do 50 % slabije od muškaraca. Na prijelomu stoljeća muškarac je za vrijeme sezone mogao dnevno zaraditi 1,50 do 3 krune, žene jednu do 1,50 kruna, a djeca 0,50 do 0,60 kruna.³⁴ Istodobno je kilogram kruha stajao 0,32 do 0,72 kruna, kilogram govedine od 1,10 do 1,60 kruna, litra mlijeka 0,16 do 0,20 kruna. Litra vina stajala je 0,95 do 1,20 kruna.³⁵ Prema tome, većina nadničara i gospodarskih sluga, a jednako tako i većina aktivnih poljoprivrednika, mogla je u najboljem slučaju zarađivati samo ono što je bilo potrebno za minimalnu egzistenciju.

RAZVOJ OBRTA I INDUSTRIJE

A) Stanje obrta

I.

Tijekom druge polovice 19. stoljeća razvoj obrta i industrije u Karlovcu onemogućavala su dva osnovna problema. To su izgradnja željeznica u korist austrijskog i mađarskog kapitala te nedostatak domaćeg kredita u zemlji. Prve željezničke pruge u Hrvatskoj koje su išle linijom Sisak—Zagreb—Zidani Most—Trst (1862), jednako kao i njezin odvojak Zagreb—Karlovac (1865) sasvim su dokinule stari trgovački put Karlovac—Rijeka—Senj, a time i njegove veze s morem. Karlovac je prestao biti prometno središte, a stoljetna posrednička trgovina izgubila je svako značenje. Nova pruga Karlovac—Rijeka (1873) također je izgrađena u interesu mađarskog kapitala. Odlično je povezivala budimpeštansku industriju, osobito prehrambenu s Rijekom, te dalje prema moru. Štoviše, godine 1880. ova je potonja pruga prešla u vlasništvo državne željeznice. Takav status pruge omogućavao je

³⁴ SG I/1905, 380.

³⁵ SG I/1905, 547—550.

uvođenje izvanrednih tarifnih pogodnosti za ugarsku industriju, koje su gotovo sasvim onemogućavale konkurenciju ionako mnogo slabije hrvatske privrede.³⁶

Drugi glavni problem odnosio se na nedostatak akumulacije kapitala u zemlji. Sve do pred kraj stoljeća (1895) poslovala je u Karlovcu svega jedna jedina novčana institucija — Karlovačka štedionica (1871) s utemeljiteljnom glavnicom od svega 50.000 forinti. Usto je već 9. svibnja 1873. izbila financijska kriza u Beču, koja je ubrzo zahvatila i Hrvatsku.³⁷ Zato porast akumulacije kapitala u Karlovačkoj štedionici teče sve do pred kraj stoljeća vrlo usporeno, što joj dakako onemogućava bilo kakve dugoročne financijske poslove (kredite). Nešto bolji dani za karlovački obrt i industriju uslijedili su tek krajem 19. stoljeća kada su u gradu osnovane još dvije novčane institucije. Bile su to Pučka štedionica u Karlovcu (1895) te Srpska banka (1903).³⁸

II.

Kao što sam spomenula, u starom gradu Karlovcu najbrojnija društvena skupina bili su žitelji zaposleni u obrtničkim i industrijskim poslovima. Prije teritorijalnog proširenja grada (1902) navedenim se poslovima bavilo više od 43 % zaposlenih stanovnika. Od toga su više od 7 % samostalni obrtnici. Preostalih 36 % bili su većim dijelom kvalificirani pomoćni radnici (kalfe), zatim naučnici (šegrti) i drugo nekvalificirano osoblje. Prije proglašenja novog obrtnog zakona (1884) obrtnici su organizirani u obrtničke zadruge. U starom gradu Karlovcu bilo je šest takvih zadruga. Poimence su to *Obrtnička zadruga drvom i ognjem* s 37 članova, zatim *Velika remenarska zadruga* sa 65 članova, *Postolarska zadruga* s 94 člana, *Klobučarska zadruga* s 10 članova, *Krojačka zadruga* s 38 članova te *Opančarska zadruga* s 49 članova. Prema izvještaju zagrebačke Trgovačko-obrtničke komore, nekadašnji čehovi bili su primorani, radi spašavanja bivše imovine, organizirati se u zadruge. Pritom im je mnogo smetala »sloboda obrta« jer su u zadruge pristupali i zanatlije, koji nisu poznavali kvalitetno obrtničko poslovanje (radnje). Zato su u čitavoj zemlji obrtničke zadruge »papirnate zadruge« i ništa više.³⁹ U istom razdoblju »radnički odnošaji pogoršani su do te mjere, jer niti može meštar svom djetiću uslijed vanjske jake konkurencije mnogo djela pribaviti, niti ovaj znade svoj obrt tako valjano, da bi se mogao radnjama inozemnih radnika takmiti.«⁴⁰ U nastavku istog službenog izvještaja, zagrebačka komora ističe i veoma veliki nedostatak »podpune tehničke naobraz-

³⁶ Izvješće TOK Zagreb 1881—1885, 10—11. I. *Karaman*, Ekonomske i socijalne prilike u gradu Karlovcu u doba razvitka građansko-kapitalističkih odnosa, Karlovac 1979—1979, 169.

³⁷ O posljedicama financijske krize 1873. godine u Hrvatskoj i Slavoniji, v. A. Szabo, Osnivanje i razvoj novčanih zavoda u civilnoj i vojnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1846—1880. Historijski zbornik XXXVIII (1) Zagreb 1985, 31—73.

³⁸ M. Vrbotić-A. Szabo, n. dj., 46—47.

³⁹ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 121—125.

⁴⁰ Isto, 122.

be«. Jer »danas, gdje je tehničko znanje podporom obrtnih učiona u drugih zemljah toli orijaški unaprijeđeno, ne može hrvatski radnik komu svi ti uslovi manjkaju, ni izdaleka modernim zahtjevom udovoljiti. Zakon ga u tom obziru pušta posvema prepuštenim samom sebi. Načelo 'help your selfa' (pomozí sam sebi) primljeno je doduše po svemu svijetu (...) nu cijeli slojevi društveni našli su zaštite i uporišta opravdanih svojih interesa u zakonu, te nisu bili tako 'a la mercie' (na milost) predani, kao što je to u nas provedbom postojećeg obrtnog zakona s obrtničkim i trgovačkim stališem učinjeno.«⁴¹

Na području bivših upravnih općina Banije i Švarče bilo je malo obrtnika. Pritom se spominje samo jedna *Obrtnička zadruga* na Baniji sa 130 članova.⁴² Zato u strukturi aktivnih, tj. zaposlenih stanovnika na području proširenoga grada Karlovca imamo na prijelomu stoljeća svega 24% žitelja koji su zaposleni u obrtničkim i industrijskim zanimanjima. Pritom su također oko 7% samostalni obrtnici. Valja reći da su među zaposlenima u obrtu i industriji nešto više od 4% žene.⁴³

Prema vrstama obrtničkih struka među obrtnicima su najbrojniji pripadnici uslužnih djelatnosti. Poimence su to gostioničari i krčmari, zatim vlasnici kavana i kavotočja te alkoholnih pića. Riječ je o obrtima koji su prema novom obrtnom zakonu iz 1884. godine vezani uz dozvolu, a ne uz obavezno višegodišnje naukovanje.⁴⁴ Dozvola se dobivala uz predočenje svjedočanstva da je molitelj barcom tri mjeseca radio u dotičnoj struci (zanimanju), a ovisila je o odluci nadležnog općinskog ili gradskog poglavarstva. Do kraja stoljeća u starom gradu Karlovcu takve su dozvole rijetkost, a učestale su nakon pripajanja bivših upravnih općina Banije i Švarče. Do kraja stoljeća gradsko je poglavarstvo podijelilo u prosjeku dvije takve dozvole godišnje, a između 1905. i 1914. godine deset.⁴⁵ Među obrtima koji su vezani za redovito naukovanje najbrojnije su skupine prehrambeni obrti (pekari i mesari), zatim također i drugi obrti nužni za svakidašnju egzistenciju (postolari i opančari, krojači i krojačice te tkalci i lončari). No ovih je potonjih struka zbog sve veće konkurencije gotove industrijske robe sve manje. Da se zaštiti, gradsko je poglavarstvo isposlovalo 1896. godine kod nadležnih županijskih oblasti u Zagrebu dozvolu kojom je zabranjeno kućarenje na području grada Karlovca.⁴⁶ Ostale brojnije skupine samostalnih obrtnika bile su brijači, zatim obrti vezani uz poljodjelske poslove (kolari i bačvari) te pripadnici brojnih građevinskih struka (zidari, limari, bravari i drugi).⁴⁷ O nekadašnjem velikom značenju obrtničke proizvodnje u starom gradu Karlovcu svakako govore i činjenice da su mnoge ulice dobivale nazive pre-

⁴¹ Isto, 122.

⁴² Isto, 124—125.

⁴³ SG I/1905, 94—95; SG II/1906—1910, 66—67.

⁴⁴ Zakonski članak XVII: 1884. zajedničkoga hrvatsko-ugarskoga Sabora. Obrtni zakon, čl. 10. Sbornik zakona 1884, kom. X, br. 31.

⁴⁵ Izvješće županije zagrebačke 1897—1914.

⁴⁶ Izvješće županije zagrebačke 1896—1898.

⁴⁷ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 430.472; Izvješće TOK Zagreb 1907, 27, 79.

ma obrtima koji se u njima najviše obavljaju. To su primjerice Rešetarska ulica (danas Ul. Dragojle Jarnević), Remenarska ulica (dan. Šebetićeva ul.), Pekarska ul. (dan. Križanićeva) itd.⁴⁸

Valja reći da je u starom gradu Karlovcu bilo vrlo uglednih obrtnika. Krajem osamdesetih godina 19. stoljeća ističe se poznata tipografska obitelj Adolfa Gustava Prettnera starijeg, kojeg su kasnije naslijedili ugledni tipografi Dragutin Hauptfeld i Marija Fogina. Među drvodjelskim obrtnicima ističu se Edo Stefan i Dragutin Kubiček, a njihovi se rezbarski radovi približuju kvalitetama umjetničkog obrta. Umjetničkoobrotnički karakter imaju i kožarski radovi Vilima Brajkovića. Svojim postolarskim radovima istaknuo se Antun Kmetić. Ugledni obrtnici bili su pekar Gašpar Strahinščak, pećari Vatroslav Kovačić i Ivan Rebenhaupt, bravar Antun Pađan, kotlarski obrtnik Rudolf Jellenz, klesar Rudolf Neuhold, slastičar Ivan Jandat. Na glasu su i medičarski proizvođači Ede Lukinića, kasnijeg vlasnika istoimene tvornice, te »Jež« sapun Josipa Weissa, kasnije Julija Weissa, također vlasnika istoimene tvornice.

Kao što sam spomenula, među samostalnim obrtnicima bilo je i žena. One su pretežno krojačice, kitničarke i modistice. Poznata je bila modistica Franjica Ott, koja često oglašava u karlovačkim novinama svoj modni salon šešira »za svačiji ukus«. Žene su također gostioničarke, a često vode i restorane. Držale su također praonice i glačalice rublja. Radile su i kao pomoćne radnice. Primjerice u pekarskom, slastičarskom, pa i tiskarskom obrtu. Tako je primjerice žena A. G. Prettnera st. pomagala mužu ulagati papir u drvenu tiskarsku prešu, prilikom tiskanja karlovačkog lista »Svjetlo« (1884). Nisu rijetki slučajevi da su žene nastavile voditi obrtničku djelatnost poslije smrti supruga. Tako je primjerice Dragutin Fogina st. prenio na svoju ženu Mariju tiskarsku, knjigovešku i knjižarsku radnju, koje ona vodi nakon njegove smrti. Vlasnica svjećarskog i medičarskog obrta bila je poslije smrti Ede Lukinića njegova žena Marija Lukinić. Godine 1913. vlasnica tvornice sapuna postaje Dragica Weiss i vodi je uz stručno i pomoćno osoblje tijekom cijelog prvog svjetskog rata.⁴⁹

Kao što sam spomenula, krajem 19. stoljeća uslijedio je u gradu Karlovcu i nešto pojačani proces akumulacije kapitala. Njegovi su neposredni rezultati znatno povećanje broja žiteljstva koje je zaposleno u obrtu i industriji. Između 1900. i 1910. godine ukupni broj žiteljstva koje je zaposleno u navedenim djelatnostima povećao se za 367 osoba ili 23,43%. Istodobno se broj zaposlenih muškaraca povećao za 232 osobe ili 17,88% prema 1900. godini, a broj zaposlenih žena za 135 osoba ili 50,18%!⁵⁰ Međutim drugo je pitanje kvalitativno povećanje obrta i poduzetništva u gradu. Među karlovačkim obrtnicima ne samo da prevladavaju sitni obrtnici i poduzetnici, nego je njihov broj sve do izbijanja I. svjetskog rata u mnogo intenzivnijem porastu nego broj pomoćnih radnika. Između 1884. i 1900. godine broj samo-

⁴⁸ Zahvaljujem M. Vrbećić na podacima u vezi s nazivom ulica te o podacima u vezi s imenima obrtnika koji slijede u nastavku teksta.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ SG I/1905, 94—95; SG II/1906—1910, 66—67.

stalnih obrtnika povećao se u gradu za 210 osoba ili 108% (!), a broj svih pomoćnih radnika (zajedno s malobrojnim tvorničkim radnicima) za svega 220 osoba ili 24,97%. U slijedećem desetljeću, tj. između 1900. i 1910. godine broj samostalnih obrtnika povećao se za 140 osoba ili 34,72%, a broj svih pomoćnih radnika za 290 osoba ili svega 26,70%.⁵¹ Pritom je više od 50% samostalnih obrtnika bilo bez pomoćnih radnika. Po jednog pomoćnog radnika imalo je 20% identificiranih samostalnih obrtnika, a svega 10% po dva pomoćna radnika. Od tri do pet pomoćnih radnika imalo je nešto više od 10% samostalnih obrtnika ili poduzetnika. Na prijelomu stoljeća bilo je u proširenom gradu svega 25 obrtnika i tvorničara s više od šest pomoćnih radnika, a krajem 1910. godine 42. Pritom su konstantne prosječne vrijednosti 10 pomoćnih radnika po jednom poduzeću ili obrtniku.⁵² Valja također spomenuti da se od kraja 19. stoljeća javlja u gradu i polagani proces sve većeg propadanja sitnih obrtnika. Prema pisanju suvremenih karlovačkih novina mnogi sitni obrtnici postaju pomoćni radnici. »Majstori idu u podvornike, stražari u ubožnice.«⁵³

B) Razvoj industrijske proizvodnje

III.

Tijekom druge polovice 19. stoljeća nemamo na području grada Karlovca većih industrijskih postrojenja. Osnovni su razlozi takva stanja mnogostruki. Uz gubitak gospodarske samostalnosti Hrvatske, koji je uslijedio nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe i njezine revizije između 1868. i 1873. godine, ističu se već spomenuti nedostaci akumulacije kapitala, zatim dugotrajne posljedice financijske krize (1873), intenzivno iseljavanje te nepovoljne prometnice i visoke željezničke tarife. Kako ćemo još vidjeti, nastojanja karlovačkih privrednika u pogledu akumulacije kapitala davala su od kraja 19. stoljeća određene rezultate, i to prije svega osnivanjem novih novčanih zavoda.⁵⁴ Međutim sva uporna nastojanja u pogledu sanacije prometnica, a osobito u pogledu uređenja željezničkih tarifa u korist privrede u Hrvatskoj, a koja se obnavljaju iz godine u godinu, ostajala su sve do sloma Monarhije (1918) bezuspješna. Tako je primjerice zagrebačka Komora nakon osamdesetih godina 19. stoljeća u više navrata uzaludno urgirala kod Zemaljske vlade u Zagrebu molbom da »svojim uplivom isposluje na nadležnom mjestu«, tj. u Budimpešti, preinake prijevoznih tarifa »u korist našeg domaćeg mlinarstva i to u slijedećem pravcu: A) da se vozarina između Budimpešte, Rijeke i Zagreba, dotično Karlovca i Rijeke ustanovi po jedinstvenoj kilometričkoj stavki; — B) da se dozvoli i hrvatskim mlinovom

⁵¹ Isto.

⁵² SG I/1905, 501; SG II/1906—1910, 389.

⁵³ Svjetlo 1898.

⁵⁴ Usp. bilj. 3.

refakcija na uvoz pšenice«. ⁵⁵ Valja naime reći da se prva veća industrijska poduzeća na području grada Karlovca javljaju također na području prehrambene industrije. To su najprije mlinovi i tvornica piva, zatim proizvodnja karlovačke kiseline te manje tvornice (ustvari radionice) za proizvodnju soda-vode, octa, pjenice i likera.

IV.

Na području grada Karlovca poslovala su od sredine 19. stoljeća dva oveća mlina. To su *Prvi hrvatski mlin na čigre* koji se nalazio na rijeci Korani u predgrađu Rakovca te *Vodeni mlin* na utoku Mrežnice u Koranu kod Turna.

Vodeni mlin kod Turna sagradio je 1838. godine *Janko Oraštin*. Sredinom 19. stoljeća preuzeo je taj mlin veletrgovac Petar Sliječević te ga je 1880. godine modernizirao. Poslije njegove smrti (1896) mlin je preuzeo njegov sin *Dušan Sliječević*. Krajem stoljeća pogonska snaga mlina iznosila je 80 KS, sa 22 zaposlena radnika, koji su radili u dvije smjene, danju i noću. Godišnji kapacitet mlina iznosio je 250 vagona pšenice, a brašno se izvozilo i u prekomorske zemlje. Godine 1905. mlin prelazi u vlasništvo dioničkog društva s ukupnim kapitalom od 20 000 kruna (400 dionica × 50 kruna), ali je već slijedeće godine do temelja izgorio. ⁵⁶

Prvi hrvatski mlin na čigre bio je znatno većeg kapaciteta. Godine 1851. započelo ga je graditi jedno trgovačko poduzeće iz Trsta s belgijskim postrojenjima, pa otuda i česti naziv »belgijski mlin«. Isto tršćansko društvo namjeravalo je u Karlovcu sagraditi tvornicu papira te tvornicu koža i ulja, ali su ti planovi ostali neostvareni. Mlin je proradio 1853. godine, ali je uskoro dospio na dražbu. Godine 1859. kupio ga je zagrebački veletrgovac Guido Pongratz. Nakon što je mlin 23. travnja 1863. do temelja izgorio, dao ga je njegov vlasnik već do kraja iste godine iznova sagraditi i sasvim moderno urediti. Krajem stoljeća mlin je imao dvije juval-čigre u jakosti 240 KS sa šest velikih mlinskih kamena i 17 valjaka. Godišnja je produkcija bila 700 vagona pšenice koja se dovozila većinom iz Banata. Po svome kapacitetu bio je to drugi mlin u Hrvatskoj, odmah iza povlaštenog parnog mlina u Zagrebu. U mlinu je zaposleno redovito 40 radnika, koji su radili također u dvije smjene, te nekoliko činovnika koji su vodili uvozne i izvozne poslove. Uz zadovoljavanje domaćih potreba, brašno se izvozilo manjim dijelom u Austriju i susjednu Bosnu te u prekomorske zemlje (Brazil).

Početak 20. stoljeća mlin je prešao u vlasništvo povlaštenog kraljevskog mlina u Zagrebu. Uskoro je izgorio te prestao nekoliko godina s radom. Godine 1910. osnovano je dioničko društvo za obnovu i modernizaciju mlina s vrlo visokom utemeljiteljnom glavnicom od 500 000 kruna (2500 dionica × 200 kruna nominalno). Uz karlovačke novčane zavode na prodaji dionica

⁵⁵ Izvješće TOK Zagreb 1881—1885, 8—12.

⁵⁶ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 608; *I. Karaman*, n. dj., 172; *R. Strohal*, n. dj., 358.

angažiralo se još 16 štedionica u Hrvatskoj. Među utemeljiteljima, tj. kupcima većeg broja dionica ističu se Prva hrvatska štedionica i Hrvatska komercijalna banka u Zagrebu, zatim Pučka štedionica u Karlovcu i Karlovačka štedionica te karlovački veletrgovci i poduzetnici, kao i manji broj veletrgovaca i poduzetnika iz Zagreba. Međutim obnovljeni mlin ponovno je izgorio 1912. godine, ali je i dalje radio sa znatno smanjenim kapacitetom.⁵⁷

Gradska pivovara nalazila se na posjedu »Prhovo« na Dubovcu. Godine 1854. pivovaru je dao sagraditi barun Nikola Vranjican, poznati veletrgovac žitom i drvnim dužicama. Međutim nakon izgradnje željezničke pruge Zagreb—Karlovac—Rijeka (1873) proizvodnja piva nije se više isplatila. Krajem stoljeća (1896) napuštenu je pivovaru kupio poduzetnik i stručnjak u pivarskim poslovima Đuro Aschenbrenner iz Sarajeva. Da bi izbjegao znatno jaču konkurenciju zagrebačke pivovare, Aschenbrenner se udružio s karlovačkim trgovcem Matsom. Međutim zbog visokih poreza te sve veće konkurencije austrijskog piva »koje domaće tržište u rastućoj mjeri poplavljuje«, obojica su primorana 1903. godine objaviti stečaj te prodati pivovaru na dražbi. Pivovaru je kupilo dioničarsko društvo sastavljeno od karlovačkih trgovaca i poduzetnika, pa ona otada nosi naslov *Gradska pivovara i tvornica slada, dioničko društvo*. Ukupna vrijednost dionica iznosila je 125 000 kruna, ali je već 1907. radi financijskih sanacija povećana za 60% (2500 dionica × 80 kruna = 200 000 kruna). Pritom je godišnja proizvodnja piva iznosila 4750 hektolitara! No poslovne uspjehe i dalje su ometali poznati problemi: visoke željezničke tarife i visoki porezi. Gradska pivovara u Karlovcu plaćala je godišnje ukupni porez u iznosu od 59 750 kruna! Od toga je porez na pivo iznosio 18 880 kruna ili 31,60% prema ukupnom porezu, a prirez od poreza na pivo 40 870 kruna ili 68,40%. Poslovni ravnatelj i predsjednik dioničkog društva bio je Robert Reiss, dok je Aschenbrenner ostao sve do svoje smrti (1906) raditi kao stručni pivar. Poslije njegove smrti kao stručni pivari spominju se Matija Schachner (1906—1910) te Vilim Wanbrechtsamer iz Celja (1910) koji je pivovaru proširio financijski i tehnički. Utemeljiteljna glavnica povećana je tada na 300 000 kruna (2500 dionica × 120). Pritom je jedan od najjačih akcionera zagrebačka pivovara, pa se poslovanje odvija zajednički. Usto je tvornica opremljena i novim električnim strojevima. Naime 1907. godine dovršena je izgradnja hidrocentrale kod Ozlja koja od ljeta 1908. opskrbljuje grad električnom energijom. Valja reći da se karlovačko pivo plasiralo ne samo u Karlovcu nego dobrim dijelom u Zagrebu, na Rijeci te Hrvatskom primorju.⁵⁸

Između ostalih prehrambenih pothvata valja najprije spomenuti plasiranje *Karlovačke kiselice* u vlasništvu karl. trgovca i »kraljevskog dvorskog dobavljača« *Steve Borčića*. Riječ je o »alkaličkoj kiselici« koja se nalazila iza Kamenskoga blizu Rakovca. Godine 1888. Karlovačka kiselica postaje

⁵⁷ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 607—608; I. Karaman, n. dj., 172—173, R. Strohal, n. dj., 350—358.

⁵⁸ Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 617—618; Izvješće TOK Zagreb 1904, 55; Isto, 1907, 57; R. Strohal, n. dj., 360—363; M. Kolar-Dimitrijević, Privredni razvoj Karlovca između dva rata, Karlovac 1979—1979, 227—238, 227, 232.

dioničko društvo s utemeljiteljnom glavnicom od 20 000 forinti (400 dionica \times 50 forinti). Godišnja proizvodnja iznosila je 200.000 boca, u veličini od 0,50 litara do 1,50 litara. Najviše Karlovačke kiselice prodavalo se u Hrvatskoj i Slavoniji, a samo mali postotak u susjednim zemljama i inozemstvu.⁵⁹ Međutim zbog loših prometnica i velike udaljenosti željezničke stanice posao se sve manje isplatio, pa je konačno 1909. godine uslijedila likvidacija.⁶⁰

Među ostalim prehrambenim postrojenjima ističe se *Tvornica pjenice* (1900) u vlasništvu *Gustava Hernsteina*. Valja reći da je Hernstein svojom kvalitetnom proizvodnjom najprije potisnuo stranu proizvodnju pjenice iz Karlovca, i to najprije onu iz Budimpešte, a zatim i iz Savskog Marofa. Zatim je postepeno sasvim osvojio domaće tržište.⁶¹

Između ostalih manjih prehrambenih postrojenja valja spomenuti mlin *Dure Mihelca* (1900) te manju tvornicu (radionicu) suhomesnate robe u vlasništvu *A. Gombača* (1908). Zatim se ističu radionice octa i likera u vlasništvu *Filipa i Makse Fröhlicha* na Baniji (1896—1914) te tvornice soda-vode *Gustava Modrušana* na Baniji, radionice soda-vode i pjenice (kvasca) u vlasništvu *Eugena Pavlovića st.* (1897—1910) i *Eugena Pavlovića ml.* (1910—1914).⁶²

V.

Ostale industrijske grane u Karlovcu bile su kemijska industrija, zatim drvna i građevna industrija, tekstilna industrija i industrija željezne robe. No prije nego što damo pregled razvoja navedenih industrijskih grana, valja svakako spomenuti osnivanje i gradnju hidrocentrale u Ozlju kraj Karlovca.

Gradnju hidrocentrale u Ozlju iniciralo je karlovačko gradsko poglavarstvo, nadajući se pritom jeftinijem zadovoljavanju komunalnih potreba u gradu. U vlasništvu gradske općine gradnja je započela 1907. godine, a već 1. kolovoza iste godine predana je prometu.⁶³ »Električna munjara« izgrađena je s dvije turbine, jakosti 2000 KS. Od toga su 2/3 proizvedene struje bile namijenjene za javnu i privatnu rasvjetu, a svega 1/3 za industriju. Zbog intenzivirane industrijske proizvodnje, snaga hidrocentrale povećana je 1913. godine još jednom turbinom, jakosti 1000 KS. Sada se većina proizvedene struje trošila na industriju, ali je glavni potrošač bila Duga Resa kraj Karlovca. Međutim niski vodostaj Kupe u ljetnim mjesecima bio je često razlog da se morala isključivati iz mreže većina potrošača, zbog čega je industrija mnogo trpjela.⁶⁴

⁵⁹ Izvješće TOK Zagreb 1881—1885, 416—417; Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 618—619; Izvješće TOK Zagreb 1907, 22.

⁶⁰ Izvješće županije zagrebačke 1909—1910.

⁶¹ Izvješće TOK Zagreb 1881—1886; 416; Izvješće TOK Zagreb 1886—1890, 618; *R. Strohal*, n. dj., 377; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 232.

⁶² Izvješće županije zagrebačke 1897—1914; *R. Strohal*, n. dj., 378; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 232; Izvješće TOK Zagreb 1904, 57.

⁶³ Izvješće TOK Zagreb 1907, 64.

⁶⁴ *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 228—229.

Podemo li kronološkim redom, onda se među najstarijim industrijskim granama ističu počeci kemijske industrije. To su radionica sapuna u vlasništvu *Josipa Weissa* koja se spominje već 1847. godine, te radionica voštanih svijeća i medicarskih proizvoda, koju je već 30. svibnja 1863. godine otvorio poznati karlovački poduzetnik *Edo Lukinić*.

Nakon Weissove smrti (1906) tvornicu sapuna preuzeo je njegov sin *Julije Weiss*. I unatoč jakoj »inozemnoj utakmici« nekad skromna radionica podigla je svoje podružnice u Zagrebu i na Rijeci. Godine 1907. J. Weiss podigao je tvornicu loja na Riječkoj cesti kraj gradskog vrta (danas ŽE-ČE). Premda je novi obrtni zakon (1884) upozorio na potrebu »čuvanja okoliša«, a stanovništvo grada Karlovca više od deset godina protestiralo zbog zagađivanja zraka, talionica je radila i dalje. Uspješno vođenje tvornice preuzela je nakon Juliusove smrti (1913) njegova žena *Dragica*.⁶⁵

Proizvodnju svijeća i medicarske robe uveli su u Karlovac Francuzi. Prva takva radionica u gradu spominje se 1812. godine. Lančanom prodajom ona je 1863. godine došla u vlasništvo Ede Lukinića, koji je s velikim uspjehom vodi sve do svoje smrti (1893). Otada sve poslove vodi njegova žena *Marija Lukinić*. Uz svijeće, Lukinićeva je radionica proizvodila sve vrste medicarske robe: medenjake, čajno pecivo pod nazivom »specijaliteti Lukinić« te razne vrste bezalkoholnih pića. Premda su njemački i mađarski medicarski proizvodi uvelike ugrožavali domaće medicarstvo u Hrvatskoj, Lukinićeva je radionica uspijevala odolijevati sve jačem nasrtaju inozemne konkurencije, osobito na sajmovima. Štoviše, na prijelomu stoljeća uvedena je u tvornički registar pod nazivom »*Prva hrvatska parna tvornica voštanih svijeća i medicarskih proizvoda u Karlovcu*« *E. Lukinića* (1903). Zapošljavala je do 20 radnika godišnje. Raznovrsne voštane proizvode izvozila je ne samo širom Hrvatske i Slavonije, nego djelomice i u Austriju te Bosnu i Hercegovinu. Bila je to najveća tvornica takve vrste u Hrvatskoj.⁶⁶

Budući se iz Karlovca desetljećima izvozila velika količina sirovih koža u Austriju u svrhu industrijske prerade, a istodobno uvozile također veće količine gotove kože, nekolicina karlovačkih poduzetnika poradila je u suradnji s gradskom općinom na osnivanju tvornice kože u Karlovcu. Sredinom 1904. godine tvornica je registrirana pod naslovom: »*Hrvatsko dioničko društvo tvornica kože u Karlovcu*« sa skromnom dioničkom glavnicom od 70.000 kruna. Tvornica je radila »sa primitivnim uredbama«. Zapošljavala je svega 12 radnika koji su strojili običnu kožu za opančarske, postolarske, remenarske i sedlarske kože. Premda je već slijedeće godine utemeljiteljna glavnica podignuta na 333.000 kruna (3330 dionica × 100 kruna), njezine su poslovne rezultate sve više sprečavale visoke »tarifne i carinske poteškoće«. Zbog potpunog poslovnog neuspjeha tvornica je krajem 1906. primorana objaviti stečaj. Ali su suvremenici smatrali da je nerentabilno poslovanje posljedica »nevjeste uprave«.⁶⁷

⁶⁵ Izvješće županije zagrebačke 1897—1914.

⁶⁶ Isto; Izvješće TOK Zagreb 1904, 57; Izvješće TOK 1907, 63.

⁶⁷ Izvješće županije zagrebačke 1904—1914; Izvješće TOK Zagreb 1904, 40—41; Isto 1907, 47; *R. Strohal*, n. dj., 364—365; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 235.

Mnogo je bolje poslovala *Prva hrvatska tvornica športské obuće u Karlovcu* koja je započela radom 1887. godine. Na prijelomu stoljeća ona je registrirana kao industrijsko poduzeće te je zapošljavala do 30 radnika. Tvornica je proizvodila više tisuća pari finih gospodarskih opanaka godišnje, a isto toliko i sandala od kože (kod kojih je gornji dio rukom pleten ili ukrašen čipkama). Roba se velikim dijelom izvozila u Austriju, Njemačku, Englesku i Francusku, a odatle i u ostale evropske zemlje.⁶⁸

Sasvim osobito značenje za karlovačku privredu imala je drvna industrija, točnije proizvodnja drvenih štapova. Riječ je o proizvodnji polusirovih štapova, koji se izrađuju od kestenova drva »primitivnim načinom«. Kao specifični »hrvatski proizvod« ovi su štapovi bili poznati na međunarodnom tržištu pod imenom »congo-štapova«. Premda se tada takvi štapovi proizvode na više mjesta u Hrvatskoj (Krapina, Glina, Bistra), ipak valja reći da je Karlovac bio središte i glavno mjesto njihove proizvodnje.⁶⁹ Prva manja tvornica (radionica) štapova u Karlovcu spominje se već 1886. godine u vlasništvu *Funka i Heinricha*, a druga, mnogo veća, u vlasništvu *Bartola Polića* 1888. godine. Godišnja produkcija Polićeve tvornice iznosila je 600.000 štapova, od čega se 80 posto izvozilo u Ameriku, a preostalih 20 posto u Austriju, Njemačku i Nizozemsku. Poduzetnici Funk i Heinrich izvozili su 30% svoje robe u Ameriku, 40% u Njemačku, 8% u Englesku, 8% u Francusku, 6% u Austriju, u Belgiju i Nizozemsku 5%, u Italiju i Španjolsku te Švedsku i Norvečku oko 3%.⁷⁰ Početkom 20. stoljeća spominju se u Karlovcu još dvije manje tvornice sirovih štapova. To su tvornica »congo-batina« u vlasništvu *Samuela i Hermana Kramera* (1899), kasnije *Spitzer i Kramer* (1907), te *Uher-Radić* (1908).⁷¹ Valja međutim spomenuti da je visoka konjunktura batina na međunarodnom tržištu sve više ugrožavala hrvatske kestenike, osobito na području bivše Vojne Hrvatske. Zagrebačka komora uzalud je urgirala »kod nadležnih čimbenika, da su kestenove šume već prilično iscrpljene, da se ne pomlađuju«, te zahtijevala »da se spriječi hrpmična i nagla sječa šumskih sastojina kestenova drva uopće«. ⁷² Međutim 1904. godine uslijedio je nagli pad potražnje sirovih štapova u Americi, tako da je više od 1/2 proizvedene robe ostalo neprodano. Budući da potražnja na američkom tržištu nije sanirana niti tijekom slijedećih godina, Polićeva tvornica u Karlovcu prestala je poslovati već 1907. godine a Kramerova 1908. Do izbijanja prvog svjetskog rata održala se jedino tvornica Funk i Heinrich.⁷³

Na području drvne industrije spominje se u Karlovcu najprije nešto manja pilana u vlasništvu *Đure Mihelca* (1900). Međutim, nakon što je pro-radila karlovačka hidrocentrala u Ozlju, pilana je već 1. listopada 1908. počela raditi na električni pogon. Poslije 1912. godine njezino se poslovanje

⁶⁸ Izvješće županije zagrebačke 1897—1914, Izvješće TOK Zagreb 1907, 47.

⁶⁹ Izvješće TOK Zagreb 1904, 33.

⁷⁰ Izvješće županije zagrebačke 1897—1906; Izvješće TOK Zagreb 1907, 40—41; Isto 1904, 33—34; *R. Strohal*, n. dj., 370—372.

⁷¹ Izvješće županije zagrebačke 1900—1909.

⁷² Izvješće TOK Zagreb 1904, 33—34.

⁷³ Izvješće županije zagrebačke 1908—1914, Izvješće TOK Zagreb 1907, 40—41.

više ne spominje.⁷⁴ Godine 1910. započela je na Baniji raditi Pilana Impregnacija u vlasništvu *Oskara Egersdorfera*. Ova je pilana radila pretežno za potrebe željeznica.⁷⁵

Između većih drvnih postrojenja ističe se jedino nešto veća tvornica sirovih metla i kefa u vlasništvu *M. Fröhlicha* i *Samuela Büchlera*. Tvornica je u prosjeku zapošljavala 26 radnika i 14-ero djece! Veći dio svoje robe izvozila je u Trst i na Rijeku te u Stajersku i Kranjsku.⁷⁶

Poduzetnici *M. Fröhlich* i *S. Büchler* bili su također vlasnici Prve karlovačke tvornice cementne robe i utornog crijepa na Selcu kraj Karlovca (1904) te tvornice glinene robe na Ilovcu (1906). Tvornica je proizvodila i do milijun komada crijepa godišnje te zapošljavala 60 radnika. Radila je pretežno za domaće potrebe.⁷⁷ Na području građevne industrije spominje se još Tvornica opeka i glinene robe u vlasništvu *Adolfa Müllera* (1900), koja se nalazila na Baniji te Prva karlovačka tvornica parketa (1895) u vlasništvu *Josip Rendeli i drug.*⁷⁸ Premda su obje tvornice započele raditi u vrijeme intenzivne građevne djelatnosti u Karlovcu, one su već za svega nekoliko godina, vjerojatno zbog privremene zasićenosti domaćeg tržišta, prestale raditi. Radom u tvornici cementne robe, čini se, pokušao je nastaviti *Ante Brinc* (1912), ali bez uspjeha. S mnogo trajnijim rezultatima nastavila je rad obnovljena tvornica opeka i crijepa u vlasništvu *L. Treppo* i *D. Stancel* 1913. godine. Između ostalih većih poduzeća valja također spomenuti i radnju *Rudolfa Jellenza* (1908) za izradu limenih štednjaka, a kasnije i nekih poljodjelskih oruđa.⁷⁹

Početkom 20. stoljeća pokušao je zagrebački poduzetnik *Rudolf Sevrinski* postaviti na Švarči filijalu *Prve hrvatske tvornice rublja* (1900). No uskoro je osnovni problem nove tvornice bio veliki nedostatak radne snage, jer su muškarci sa Švarče odlazili u sve većem broju na rad u Ameriku. Sa ženama se moglo računati samo za vrijeme zimske sezone, jer je ljeti sav poljodjelski posao bio povjeren njima. Ovim problemima uskoro se pridružila jaka inozemna konkurencija i niska kupovna moć domaćeg žiteljstva te još uvijek veliko značenje kućnog obrta. Zato se poslovanje ove tvornice nije isplatilo. Već 1905. godine ona je likvidirana.⁸⁰

Na kraju valja reći da su prvi svjetski rat preživjele karlovačka pivovara, tvornica parketa *Rendeli i drug.*, mlin *Đure Mihelca*, ciglane »Ilovac« te *L. Treppo* i *D. Stancel*, tvornica suhomesnate robe *A. Gombač* i tvornica koža *A. Jakil*.⁸¹

⁷⁴ Izvješće županije zagrebačke 1900—1913.

⁷⁵ Izvješće županije zagrebačke 1910—1914; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 231.

⁷⁶ Izvješće županije zagrebačke 1910—1914.

⁷⁷ Izvješće županije zagrebačke 1904—1905; *R. Strohal*, n. dj. 374; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 232.

⁷⁸ Izvješće županije zagrebačke 1897—1903; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 233.

⁷⁹ Izvješće županije zagrebačke 1908—1914; *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 232—233.

⁸⁰ Izvješće TOK Zagreb 1904, 44; Izvješće TOK Zagreb 1907, 76; *R. Strohal*, n. dj., 366—370.

⁸¹ *M. Kolar-Dimitrijević*, n. dj., 227.

C) *Sadržaj i značenje novog Obrtnog zakona iz 1884. godine*

VI.

Cjelokupno obrtničko i tvorničko poslovanje odvijalo se na temelju Obrtnog zakona iz 1884. godine. U prvom i drugom glavnom dijelu ovog zakona regulirani su uvjeti i prava osnivanja obrtničke radionice i tvornice te ekološki problemi u vezi s time. Prema čl. 1. istog Zakona »U području zemalja krunice ugarske može svaka punoljetna ili punoljetnom proglašena osoba, bez obzira na spol u granicama zakona ovoga svagdje samostalno i slobodno tjerati svaku granu obrta, razumievajuć ovdje također i trgovinu«. Obrtnu dozvolu davala je redovito nadležna kotarska obrtna oblast uz prednošenje dokaza da je molitelj »iza uminuća naučnog odnošaja u radionici ili tvornici u struku zasijecajućoj barem dvie godine bavio«, tj. radio (čl. 4). Molbi stranke koja zadovoljava navedene uvjete nadležni je organ bio dužan udovoljiti u roku od tri dana. Ako nadležna oblast ne odgovori, molitelj je bio vlastan započeti svoj obrt (također čl. 4). Zajedno s prijavom (molbom) svaki je obrtnik ili poduzetnik bio dužan uplatiti određenu novčanu pristojbu u korist općinske ili gradske blagajne. Za gradove ili općine koje su imale više od 10 tisuća stanovnika ona je iznosila 5 forinti, a za sva ostala manja mjesta jedan forint (isto).

O sanaciji ekoloških problema govori se u čl. 25. istog zakona pa sve do člana 36. uključivo. »Kada je tjeranje koje granc obrta skopčano s podignućem posaonica, koje položajem svojim ili po kakvoći radnje uznemiruju, oštećuju ili u pogibelj stavljaju susjedne posjednike ili stanovnike, ili občinstvo uopće; smiju se podići ovakove posaonice tada samo ... ako nadležna obrtna oblast podieli dozvolu« (čl. 25). U istom članku nabrojeno je gotovo 45 naslova takvih »opasnih« posaonica. To su primjerice klaonice, kožarnice, krečane i ciglane, ljevaonice kovina, ljevaonice svijeca, peći za paljenje čađi i glinene robe, posaonice za proizvodnju žigica, pržionice kosti, rafinerije mineralnog ulja, sapunarnice, talionice loja, tvornice piva, tvornice ulja, tvornice šećera, tvornice žeste itd. Brojne nove naredbe koje su uslijedile na prijelomu stoljeća, pokazuju nažalost da se regulirane pravne norme nisu uvažavale.²²

Spomenuti Obrtni zakon regulirao je također i prava obrtnika na prodaju njihove robe prilikom tjednih i godišnjih sajmova na području kraljevine. Jedini je uvjet bio naplata uredovne takse. Nakon toga, svaki je obrtnik imao pravo na spomenutim sajmovima prodavati vlastitu kao i tuđu robu te primiti narudžbe sam ili preko svojih zakupnika. Usto su regulirana i pitanja nadležnosti limitacije cijena robe, osobito kruha i mesa. Vrijedno je također spomenuti da je prema tjednom »Sajmenom redu« u Karlovcu, za koji je bila nadležna gradska općina, za svaku struku, tijekom druge polovice 19. stoljeća, bilo određeno posebno mjesto. Roba se prodavala u polukrugu drvoreda od Riječkih do Banijskih vrata. Sita i bubnjevi prodavali

²² Obrtni zakon iz 1884. v. bilj. 9.

su se na šetalištu ispred Zadružne kuće (Bundeshaus). Zatim su slijedili postolarski, opančarski, tokarski, remenarski i drugi obrtnički proizvodi. Medičarski i licitarski proizvodi bili su izloženi na glavnom Trgu ispred crkve Sv. Trojice.⁸³

VII.

U trećem i najopširnijem dijelu Obrtnog zakona riječ je o pomoćnim radnicima svih kategorija, to jest u zasebnim poglavljima regulirana su pitanja i položaj naučnika (šegrta), zatim kvalificiranih pomoćnih radnika (kalfa) te nekvalificiranih tvorničkih i drugih pomoćnih radnika.

Prema spomenutom Obrtnom zakonu »šegrta« smije držati svaki samostalni obrtnik. Uvjeti primanja su da kandidat ne smije biti mlađi od 12 godina te mora uredno pohađati obrtnu školu ako postoji u njegovu mjestu. U protivnom, što je bilo najčešće, »šegrt« je bio dužan polaziti osnovnu školu ako je nije završio već ranije. Prije početka redovnog naukovanja, koje je redovito trajalo tri godine, kandidat je morao završiti pokusni rok. Međutim, dužina pokusnog roka bila je stvar slobodnog dogovora između roditelja ili skrbnika »šegrta« te obrtnika ili majstora (čl. 59—61).

Za »šegrta« ispod 14. godine života zakonom regulirano radno vrijeme iznosilo je deset sati na dan (!), a za »šegrte« starije od 14. godine života 12 sati dnevno! (čl. 64). U ove satnice uračunani su dakako polazak škole te dnevni odmor, koji je prije i poslije podne iznosio pola sata, a u podne cijeli sat. Za noćni rad, koji traje od devet sati navečer do pet sati ujutro, smjeli su se upotrebljavati »šegrti« samo iznad 16. godine života. Za mlađe »šegrte« bila je potrebna specijalna dozvola nadležne obrtne oblasti (gradske ili kotarske). — Obrtnik je bio dužan »izobražavati« šegrta u dotičnoj grani obrta, učiti ga čudorednom vladanju, redu i radinosti te dati dokolice i imati pažnje da nedjeljom polazi crkvu svojeg vjeroispovijedanja. (čl. 62—65). Smio ga je upotrebljavati samo za one poslove koji se odnose na obrtničku struku. Izričito je zabranjeno upotrebljavati »šegrte« za kućni ili služinski posao (čl. 63). U slučaju da bolest »šegrta« traje duže od dva mjeseca, obrtnik ga je mogao slobodno otpustiti! (čl. 72). Sva ostala pitanja u pogledu plaće, stana ili odjeće regulirana su slobodnim dogovorom, uz napomenu da je »šegrt« dužan u svemu slušati svoga gospodara (čl. 71—73). U slučaju bijega, gospodar je imao pravo zahtijevati da se njegov »šegrt« vrati natrag (čl. 76).

Radni odnosi između obrtnika ili vlasnika tvornice te pomoćnih radnika, kvalificiranih kao i nekvalificiranih, prepušteni su također najvećim dijelom slobodnom dogovoru. Pritom je radnik u najviše slučajeva imao samo jednu jedinu mogućnost: zaposliti se pod bilo kakvim uvjetima koje je nametao gospodar, ili ostati bez posla koji se ionako teško dobivao. Spomenutim Obrtnim zakonom regulirani su samo uvjeti primanja, radno vrijeme te otkazni rokovi. O minimalnim nadnicama, tjednom ili drugom odmoru te eventualnim mirovinama, kao i naknadama za vrijeme bolesti radnika u

⁸³ Usp. bilj. 48.

zakonu nije bilo riječi. Ova potonja pitanja regulirana su tek 1891. godine Zakonom o podupiranju obrtnih radnika i tvorničkih namještenika za slučaj bolesti.⁸⁴

Prema Obrtnom zakonu (1884) obrtnik je smio primiti kalfu na posao samo uz predočenje svjedodžbe o stečenim kvalifikacijama. Svaki kvalificirani kao i nekvalificirani radnik bio je također slobodan da traži posao kod bilo kojeg obrtnika, poduzetnika ili tvorničara. Međutim, u slučaju bijega gospodar je imao također pravo, odbjeglog radnika vratiti natrag na isti posao. Otkazni rok za sve radnike trajao je u pravilu 15 dana, za trgovačke pomoćnike do šest tjedana. Za ostalo pomoćno i stručno osoblje, kao što su knjigovođe, blagajnici, poslovođe i slična zanimanja, otkazni je rok trajao i do tri mjeseca. Obrtnici koji su davali svojim pomoćnicima (kalfama) i stan u načelu su bili dužni osigurati zdrave i prikladne prostorije. Na eventualne tužbe pomoćnika nadležna je obrtnička oblast bila dužna odmah intervenirati.

Prema propisima istog Obrtnog zakona, svaki je obrtnik bio dužan u svojoj radionici, a vlasnik tvornice u svojoj tvornici izvjesiti na javnom mjestu »*Red radnje*«. U njemu je imao stajati, čitljivo napisan, raspored poslova svekolikog radničkog osoblja, posebno žena i djece, s napomenom da se vodi računa o njihovoj tjelesnoj snazi. Zatim su slijedile norme u pogledu prava nadzora vodećih osoba te visine novčanih globa u slučaju kršenja radne discipline, propisi o obračunavanju i isplati zaslužbine te kako se ima postupati s radnicima u slučaju bolesti ili nesreće. Što se tiče djece, *Red radnje* morao je sadržavati i obaveze u pogledu polazanja škole (čl. 113).

Valja također reći da je spomenuti obrtni zakon u načelu branio primati djecu na rad u tvornice! Ali je nadležna obrtna oblast, na temelju istog zakona, ipak mogla dopustiti da se zapošljavaju i djeca između 10. i 12. godine života! U tom slučaju jedini je uvjet bio mogućnost da djeca pohađaju školu (čl. 115). Za stariju djecu nije bilo problema! Zakon im je jedino regulirao radno vrijeme. To jest za djecu između 12. i 14. godine života regulirano radno vrijeme iznosilo je 8 sati dnevno! A za mladiće između 14. i 16. godine života 10 sati na dan! Pripadnici ove potonje dobne skupine smjeli su se, doduše u izuzetnim slučajevima, zapošljavati u »nezdravim i po zdravlje opasnim granama obrta« (čl. 116). Žene su imale pravo svega četiri tjedna bolovanja nakon porođaja! (također čl. 116). Dnevna radnja za sve radnike nije smjela započeti prije 5 sati ujutro, niti se produžiti poslije 9 sati navečer. Vrijeme noćne radnje bilo je jednako kao i za naučnike. Pritom je i svaki tvornički radnik imao pravo pola sata odmora prijedodne i pola sata poslijepodne, a u podne cijeli sat (čl. 117). U načelu je nadležna

⁸⁴ Zakonski članak XIV:1891. zajedničkoga ugarsko-hrvatskoga državnog Sabora u podupiranju obrtnih i tvorničkih namještenika u slučaju bolesti. Sbornik zakona 1891, kom. XI. br. 43. Valja reći da je na temelju ovog zakona osnovana u Karlovcu *Karlovačka okružna blagajna za potporu bolesnika* koja je započela poslovati 1. lipnja 1893. godine. Osim grada Karlovca u područje ove blagajne spadali su i politički kotarevi Karlovac, Jaska, Pisarovina, Vrgin Most i Glina. O radu ove institucije pisao je *R. Strohal*, n. dj., 351—353.

obrtna oblast bila dužna svaka tri mjeseca pregledati tvornice i druge radne prostorije te se uvjeriti da li se regulirani radni uvjeti održavaju (čl. 121). Navedene nadzorne poslove obavljali su »obrtni pouzdanici«. Među njima se u Karlovcu isticao već spomenuti postolar Antun Kmetić, kasnije i učitelj crtanja na novoosnovanoj Obrtničkoj školi u gradu. No u najviše slučajeva ta je »funkcija bila samo na papiru«. Valja također reći da pitanja kućnog obrta nisu spadala pod nadležnost ovog zakona (čl. 182).

D) Kućni obrt

Zbog nemogućnosti razvoja domaće tekstilne industrije kućni je obrt imao u narodu veliko značenje. Sve do kraja 19. stoljeća, gotovo 90% žena koje su pripadale poljoprivrednim zanimanjima, bavilo se u vrijeme zimske sezone kućnim obrtom. Riječ je o tkanju domaćeg platna, također i vrlo finih kvaliteta, poznatih pod nazivom »misir«, te originalnom narodnom vezenju. Sve ruho, u koje se narod oblačio, osim kabanica, surina i prsluka, koje izrađuju obrtnici, izrađivale su žene kod kuće.⁸⁵

Kućnim obrtom bavili su se i muškarci. Uza sve izrazitije opadanje tkalačke proizvodnje, koju sve više potiskuje strana industrijska roba, te nova tvornica predenja i tkanja pamuka u Dugoj Resi kraj Karlovca, riječ je o još uvijek donekle sačuvanom lončarstvu i rezbarstvu te priređivanju gospodarskog oruđa. Međutim krajem 19. stoljeća narodno rezbarstvo, koje se »u najplemenitijem obliku pokazivalo kod gradnje drvenih kuća« sve je više uzimalo pred gradnjom modernijih zidanih kuća od cigle.⁸⁶ Vrijedno je također spomenuti da se problematika propadanja kućnog obrta našla početkom 20. stoljeća i na dnevnom redu Hrvatskog sabora. Konkretni prijedlozi nekih poduzetnika o eventualnoj boljoj organiziranosti seljačkog pučanstva »u cilju očuvanja izvorne narodne umjetnosti«, ali i stvaranja »novog vriela privrede« za osiromašeno pučanstvo, ostali su bez rezultata. Osnovni su razlozi bili nedostaci »izdašnjih glavnica« jer se radnicama »moraju davati predujmovi na duge rokove, a kraj toga i mušterijama vjeresija«.⁸⁷

Na kraju valja reći da proces modernizacije u gradu teče vrlo neujednačenim ritmom. Prije svega opći politički zakoni ne osiguravaju jednaka politička prava svim žiteljima. Ona se naime zasnivaju na posjedovnim odnosima u agraru i poduzetništvu te intelektualnoj izobrazbi.

Naslijedeni kronični problemi u pogledu samostalnosti Hrvatske (1873) te nedostaci akumulacije kapitala uvjetuju spori ritam modernizacije poljoprivredne i industrijske proizvodnje. Doduše stanje akumulacije kapitala krajem 19. stoljeća donekle je sanirano zahvaljujući prije svega financijskoj pomoći iseljenika. Stvaraju se i nova poduzetnička i dionička društva u gradu.

⁸⁵ Izvješće TOK Zagreb 1904, 43—44.

⁸⁶ Izvješće TOK Zagreb 1881—1885, 570.571.

⁸⁷ Izvješće TOK Zagreb 1904, 44.

Nedovoljno saniranje akumulacije kapitala uvjetovalo je i daljnje produbljanje socijalnih razlika. One se očituju u pogledu radnog vremena, a time i kvalitete rada i mogućnostima financijskih zarada zaposlenih žitelja. Najbrojnije socijalne skupine kao što su poljoprivrednici, nadničari, kućna i gospodarska služinčad te pomoćno osoblje u obrtu i industriji nije u mogućnosti svojim radom osigurati nitj minimum egzistencije. U takvim financijskim uvjetima dobar dio domaće (karlovačke) industrije ne može odolijevati naletu »inozemne konkurencije« pa više poduzetnika i dioničkih društava u gradu mora prestatj s radom i prije izbijanja prvog svjetskog rata.

PREGLED STRUKTURE OBRADIVIH POVRŠINA U KARLOVCU
 IZMEĐU 1884. I 1910. GODINE

A) u broju (jutara)

	Godine		
	1886/90. ¹	1905.	1910.
I. Obradiva tla			
Oranice	526	4.932 ²	5.034
Vrtovi	62	—	—
Livade	226	2.045	2.311
Vinogradi	14	43	52
Pašnjaci	65	1.628	1.654
Šume	263	4.733	4.378
Svega	1.156	13.491	13.429
II. Neobradiva tla	217	1.017	1.088
III. ZAJEDNO	1.373	14.508	14.517

B) u postotku (jutara)

	Godine		
	1886/90.	1905.	1910.
I. Obradiva tla			
Oranice	38,31	34,41	34,68
Vrtovi	4,52	—	—
Livade	18,46	14,44	15,92
Vinogradi	1,02	0,30	0,36
Pašnjaci	4,73	11,22	11,39
Šume	19,16	32,62	30,16
Svega	84,20	92,99	92,51
II. Neobradiva tla	15,80	7,01	7,49
III. ZAJEDNO	100,00	100,00	100,00

IZVOR: TOK Zagreb 1886/90, 28—36; SG I/1905, 383; SG II/1906—1910, 301.

¹ Odnosi se na razdoblje prije pripajanja bivših upravnih općina Banije i Švarče.

² Uračunani i vrtovi.

PREGLED UPOTREBE ORANICA U KARLOVCU 1905—1910.

Godine	1905.		1910.	
	jutara	u %	jutara	u %
A) Žitarice				
Pšenica	574	11,50	569	11,38
Raž	365	7,31	417	8,28
Ječam	602	12,06	379	7,53
Zob	177	3,54	171	3,40
Proja	184	3,68	549	10,91
Kukuruz	1.046	20,95	910	18,08
Ostalo	62	1,24	182	3,61
Svega žitarice	3.010	60,30	3.177	63,11
B) Sočivice, grah i ostalo	62	1,24	57	1,13
C) Okopavine				
Krumpir	437	8,75	422	8,38
Kupus	117	2,34	167	3,22
Ostalo	68	1,36	135	2,68
Svega okopavine	622	12,46	724	14,38
D) Trgovinsko bilje				
Lan i konoplja	59	1,18	59	1,17
E) Krmno bilje	421	8,43	673	13,37
F) Vrtovi	84	1,68	164	3,26
G) Voćnjaci	46	0,92	88	1,75
H) Ugar	216	4,33	74	1,47
I) Neobrađeno zbog elementarnih nepogoda	472	9,45	18	0,36
J) Svega jutara	4.992	100,00	5.034	100,00

IZVOR: SG I/1905, 388—389; SG II/1906—1910, 309—311.

REZULTATI ŽETVE ŽITARICA U KARLOVCU 1884—1910.

A) u broju	1886.	1890.	1905.	1910.
Godine	Hl	Hl	Mc	Mc
Mjera ¹				
Pšenica	90	108	3.444	2.594
Raž	133	70	1.533	2.043
Ječam	202	105	1.836	2.169
Zob	117	100	545	369
Proja	245	160	619	4.612
Heljda	9	—	—	64
Kukuruz	4.789	3.660	6.192	10.920
SVEGA	5.473	4.203	14.169	22.771

¹ Kratice za mjere Hl: — hektolitar, Mc — 100 kg.

B) u postotku

Godine	1886.	1890.	1905.	1910.
Pšenica	1,64	2,57	24,30	11,40
Raž	2,43	1,67	10,82	8,97
Ječam	3,69	2,50	12,96	9,52
Zob	2,14	2,38	3,85	1,62
Proja	4,48	3,80	4,37	20,25
Heljda	0,16	—	—	0,28
Kukuruz	87,50	87,08	43,70	47,95
SVEGA	100,00	100,00	100,00	100,00

IZVOR: TOK Zagreb 1886/90, 80—84, 121—124; SG I/1905, 418—419; SG II/1906—
 —1910, 336—337, 342—343.

PREGLED STRUKTURE ZAPOSLENIH U OBRTU I INDUSTRIJI U KARLOVCU
 1900. i 1910. GODINE

A) u broju

GODINE Broj poduzeća i pomoćnih radnika	1900.		1910.	
	Svega poduzeća	Svega zaposlenih	Svega poduzeća	Svega zaposlenih
A) Poduzeća i obrti bez pomoćnih radnika	385	385	404	404
B) Poduzeća i obrti s pomoćnim radnicima				
S 1 pom. radnikom	137	137	136	136
Sa 2 pom. radnika	91	182	77	154
Sa 3 pom. radnika	41	123	50	150
Sa 4 pom. radnika	24	96	26	104
Sa 5 pom. radnika	8	40	18	90
Sa 6—10 pom. radnika	20	151	31	225
Sa 11—15 pom. radnika	2	80	5	27
Sa 16—20 pom. radnika	1	20	2	32
Sa 21 i više pom. radnika	2	44	4	108
C) Svega poduzeća i obrta bez pomoćnih radnika	326	823	349	1.056
D) ZAJEDNO poduzeća i obrta s pomoćnim radnicima	711	1.208	753	1.460

IZVOR: SG I/1905, 501; SG II/1906—1910, 389.

PREGLED STRUKTURE ZAPOSLENIH U OBRTU I INDUSTRIJI U KARLOVCU
 1900. i 1910. GODINE

B) u postotku

GODINE Broj poduzeća i pomoćnih radnika	1900.		1910.	
	Svega poduzeća	Svega zaposlenih	Svega poduzeća	Svega zaposlenih
A) Poduzeća i obrti bez pomoćnih radnika Poduzeća i obrti	54,15	31,87	53,65	27,67
B) S pomoćnim radnicima				
Sa 1 pom. radnikom	19,27	11,34	18,06	9,44
Sa 2 pom. radnika	12,80	15,07	10,22	9,31
Sa 3 pom. radnika	5,77	10,18	6,64	10,27
Sa 4 pom. radnika	3,37	7,95	3,46	7,12
Sa 5 pom. radnika	1,12	3,31	2,40	6,15
Sa 6—10 pom. radnika	2,82	12,50	4,12	15,41
Sa 11—15 pom. radnika	0,28	2,48	0,66	3,90
Sa 16—20 pom. radnika	0,14	1,66	0,26	2,20
Sa 21 i više pom. rad.	0,28	3,64	0,53	7,40
C) Svega poduzeća i pomoćnih radnika	45,85	68,13	46,35	72,33
D) ZAJEDNO poduzeća i pomoćnih radnika	100,00	100,00	100,00	100,00

IZVOR: SG I/1905 501; SG II/1906—1910, 389.

KRATICE

- Almanah Karlovac = Almanah grada Karlovca, Karlovac 1933. Ur. Marko Sablić.
 Izvješće TOK Zagreb 1881—1885. = Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za godine 1881—1885, Zagreb 1887.
 Izvješće TOK Zagreb 1886—1890. = Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za godine 1886/90. Zagreb 1892.
 Izvješće TOK Zagreb 1904. = Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1904, Zagreb 1905.
 Izvješće TOK Zagreb 1907. = Izvješće Trgovačko-obrtničke komore u Zagrebu za godinu 1907, Zagreb 1908.
 Izvješće županije zagrebačke = Izvješće o stanju javne uprave u županiji zagrebačkoj, Zagreb 1897—1914.
 Sbornik zakona = Sbornik zakona i naredaba valjanih za kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju, Zagreb 1884—1900.
 SG I/1905. = Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije I. 1905. Zagreb 1913.
 SG II/1906—1910. = Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije II. 1906—1910, Zagreb 1917.

Zusammenfassung

DIE STADTVERWALTUNG UND DIE WIRTSCHAFTSENTWICKLUNG VON KARLOVAC

In der Zeitspanne zwischen 1881 und 1895 garantierten die allgemeinen politischen Gesetze über die Verwaltungseinrichtungen der Stadtgemeinden nicht die gleichen politischen Rechte für alle Einwohner. Diese Rechte fußten auf den Besitzverhältnissen in Landwirtschaft und Unternehmertum sowie auf der Schulbildung.

Die Gründe für die nur langsam fortschreitende Modernisierung in der Landwirtschaft und der Industrieproduktion sind die beschränkte Selbständigkeit Kroatiens (1873) sowie der chronische Mangel an Kapital. Die letztgenannten Unzulänglichkeiten wurden auch nicht in Gänze saniert, nachdem an der Wende vom 19. zum 20. Jh. neue Geldinstitute gegründet wurden.

Die Gründung von neuen Unternehmen und Aktiengesellschaften in der Stadt bedingten zugleich eine sich ständig vertiefende Kluft auf dem sozialen Gebiet. Die ermüdende Arbeitszeit der berufstätigen Einwohner von Karlovac ist als einer der Gründe für die schlechte Arbeitsleistung und als Folge davon der niedrigen Löhne anzusehen. Deshalb sind die zahlenmäßig stärksten sozialen Gruppen, d.h. die Landarbeiter, Tagelöhner, Bediensteten, Knechte sowie Hilfsarbeiter im Handwerk und Industrie nicht in der Lage, durch ihre Arbeit eine Existenzgrundlage zu schaffen. Unter solchen Bedingungen ist ein Großteil der Industrie in Karlovac nicht konkurrenzfähig. Deshalb sind mehrere Unternehmen und Aktiengesellschaften in der Stadt gezwungen gewesen, noch vor Ausbruch des Ersten Weltkrieges ihre Arbeit einzustellen.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 50 d

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH